

Pedagogické znalosti jako součást profesní výbavy učitele

(Přínos Vlastimila Švece pro teorii, praxi a výzkum učitelského vzdělávání)

Tomáš Janík

Anotace: Téma pedagogických znalostí bylo do českého odborného prostředí uvedeno koncem 90. let, a to zejména studii Vlastimila Švece a jeho spolupracovníků. Cílem předkládané přehledové studie je zmapovat, jak se koncept „pedagogické znalosti“ (v pojetí V. Švece) etabloval v oblasti teorie, praxe a výzkumu učitelského vzdělávání v České republice.

Klíčová slova: implicitní pedagogické znalosti, pedagogické dovednosti, pedagogické kompetence, pedagogické znalosti, učitelovo pojetí výuky, sebereflexe, učitelské vzdělávání

Anotace: The concept of „pedagogical knowledge“ was introduced in recent years to the czech scientific community by studies written by Vlastimil Švec and his colleagues. The aim of the presented review article is to describe, how the concept of „pedagogical knowledge“ was established in theory, practice and research of teacher education in the Czech Republic.

Key words: implicit pedagogical knowledge, pedagogical skills, pedagogical competence, pedagogical knowledge, teachers' belief, self-reflection, teacher education

Úvodem

Odborné komunity jsou tvořeny lidmi, kteří žijí nejen své profesní, ale také běžné lidské životy. Profesní a běžné životy příslušníků odborných komunit vstupují do četných interakcí, takže není divu, že například životní jubileum je současně příležitostí k odborné akci typu konference či semináře. Zvláštní literární žánr, který se v návaznosti na tyto akce rozvíjí, představují „odborné zdravice a gratulace“. Předkládaná studie patří mezi publikace tohoto typu.

Šedesátiny prof. PhDr. Vlastimila Švece, CSc., jsou příležitostí zamyslet se nad tím, v čem spočívá vědecký přínos této osobnosti pro českou pedagogiku. Nebudu se pokoušet o ucelenou charakteristiku jeho celoživotního pedagogického díla – nepřísluší mi to, neboť nejsem pamětníkem. Zaměřím se pouze na období posledních osmi let (2000–2007), kdy jsem měl možnost s profesorem Švecem spolupracovat jako jeho doktorand a kolega na katedře pedagogiky a později v Centru pedagogického výzkumu PdF MU v Brně.

Pro moji odbornou profilaci bylo klíčové, že jsem profesora Švece zastihl v době, kdy začal pracovat na tématu pedagogických znalostí. Daná problematika se stala tématem mé disertační práce (Janík, 2005) a současně předmětem úvah a diskusí, které jsme s profesorem Švecem vedli. Měl jsem tak možnost „být při tom“, když se téma *pedagogických znalostí* začalo uvádět do odborného diskurzu naší pedagogiky (resp. pedeutologie).

Čím je charakteristické Švecovo pojetí pedagogických znalostí? Jakou roli sehrávají pedagogické znalosti učitele v jeho profesním jednání? Jaké jsou možnosti rozvíjení těchto znalostí u (budoucích) učitelů? Jaké odpovědi na tyto otázky nabízí ve svých studiích prof. Švec?

Pedagogické znalosti učitele – uvedení (do) problematiky

Pedagogické znalosti učitele představují v současnosti jedno z témat, která se těší výrazné odborné pozornosti nejen v zahraničí (Shulman, 1987; Terhert, 1993; Fenstermacher, 1994; Sternberg a Horvath, 1999), ale také u nás (Švec, 1998ab, 1999, 2005abc, 2006ab, 2007ab; Hendl, 2001; Lukášová-Kantorková, 2003; Spilková, 2004; Janík, 2004, 2005; Janík a kol., 2007).

Dané téma se rozvíjí na pozadí současného vzdělávacího paradigmatu, které je výrazně ovlivňováno teoriemi *společnosti vědění*, kde je *vědění* chápáno jako jeden z klíčových faktorů produkce (srov. Brockmayerová-Fenclová, Čapek a Kotásek, 2000). *Vědění* či *znalosti* jako teoretické konstrukty tak získávají výsadní postavení ve vědách o společnosti a o člověku. V pedagogice a psychologii jsou *znalosti* typicky chápány jako výsledek učení. V tomto smyslu se s nimi operuje také v oblasti učitelského vzdělávání. Široce sdílená je představa, že kvalifikovaný výkon učitelské profese se neobejde bez příslušných znalostí, dovedností, zkušeností, kompetencí či jiných konstruktů, jimiž jsou označovány jednotlivé složky učitelovy profesní výbavy. A to se již dostáváme k samotnému jádru odborného zájmu profesora Švece. Ten v posledních deseti letech spočíval ve snaze hledat potenciality (dovednosti, znalosti, kondice aj.) zakládající učitelovu schopnost řešit pedagogické situace.

Od začátku 90. let 20. století publikoval prof. Švec práce, jejichž cílem bylo uvést do českého odborného prostředí teoretické konstrukty, které se v za-

hraničním výzkumu učitelského vzdělávání ukazují jako nosné (kompetence, dovednosti, učitelovo pojetí výuky aj.). Připomeňme zde např. jeho kapitolu *Učitelovo pojetí efektivních vyučovacích postupů* (Švec, 1996a) v monografii *Učitelovo pojetí výuky* (Mareš, Slavík, Svatoš a Švec, 1996). V souvislosti se zájmem o dané téma publikoval Švec řadu prací, v nichž se zabýval problémy *diagnostiky učitelova/studentova pojetí výuky* (Švec, 1994), zvláštní zřetel přitom věnoval roli *sebereflexe* (Švec, 1996b).

Pedagogické dovednosti a kompetence v kontextu pedagogické přípravy budoucích učitelů

Od poloviny 90. let krystalizoval u prof. Švece zájem o problematiku *pedagogických dovedností*. V období, kdy byl vedoucím katedry pedagogiky PdF MU, získal projekt GA ČR *GA406/98/1375 Nové přístupy k diagnostice pedagogických dovedností a intervenční zásahy do jejich struktury* (řešitel: V. Švec; spoluřešitelé: D. Nezvalová, T. Svatoš). Cílem projektu bylo navrhnout a empiricky ověřit nové přístupy k (auto)diagnostice pedagogických dovedností a odpovídající intervenční a autoregulační zásahy do jejich struktury. Hlavním výstupem z řešení uvedeného projektu je kolektivní monografie nazvaná *Monitorování a rozvoj pedagogických dovedností* (Švec a kol., 2000). Jedná se o metodologickou práci, v níž jsou představeny různé přístupy, metody, techniky a nástroje monitorování a rozvíjení pedagogických dovedností – využitelné zejména v rámci učitelského vzdělávání. Další kolektivní monografie (Švec a kol., 2002) – *Cesty k učitelské profesi: utváření a rozvíjení pedagogických dovedností* – je založena převážně na kvalitativních výzkumech pedagogických dovedností studentů i učitelů. Na tématu *pedagogických dovedností* se mimo jiné rozvíjela také spolupráce V. Švece s jeho doktorandem R. Musilem (Švec a Musil, 2000, 2003). Uvedené publikace mají nejen teoretickou, ale i praktickou hodnotu – staly se inspirací pro mnoho kolegů v České republice i na Slovensku, kteří usilují o hledání cest směřujících k rozvíjení pedagogických dovedností (budoucích) učitelů.

V návaznosti na své předchozí práce se prof. Švec pokouší zařadit kategorie vědomosti/znalosti a dovednosti do modelu profesních kompetencí (Švec, 1998a). Dospívá k závěru, že pedagogické vědomosti/znalosti a dovednosti lze chápat jako jádro pedagogických kompetencí. Přestože předložený model profesní kompetence nebyl empiricky ověřen (např. pomocí strukturálního modelování), jeví se jako vhodné východisko našich úvah o tom, jaké složky zakládají učitelovu profesní kompetenci. Výzkumy, které prof. Švec v dané problematice realizuje, mají povahu spíše kvalitativně zaměřených sond o pedagogického myšlení studentů učitelství (srov. např. Švec, 1998b; Švec a kol., 2002). Model profesních kompetencí byl dále rozpracován

v rámci řešení rezortního výzkumu *LS 20006 Podpora práce učitelů* (řešitelka: E. Walterová; spoluřešitel: V. Švec), jehož cílem bylo předložit analýzu současných modelů přípravného a dalšího vzdělávání učitelů a jejich institucionální a obsahové struktury. Měl být vytvořen ucelený návrh kvalifikačních předpokladů učitelské profese, standardu přípravného vzdělávání a struktury podpůrného systému pro vzdělávání a profesní činnost učitelů. Měly být formulovány návrhy strategie v dané oblasti odpovídající národnímu programu rozvoje vzdělávání. Výstupy z řešení tohoto projektu jsou k dispozici ve dvoudílném sborníku *Učitelé jako profesní skupina, jejich vzdělávání a podpůrný systém* (Walterová a kol., 2001).

Je příznačné, že prof. Švec zasazuje problematiku pedagogických kompetencí, dovedností a znalostí do širšího kontextu učitelského vzdělávání. Syntetizující přehled řešené problematiky je k dispozici v jeho dřívější (často citované) monografii *Pedagogická příprava budoucích učitelů: Problémy a inspirace* (Švec, 1999).

Implicitní pedagogické znalosti

Dalším významným podnětem k soustředěné výzkumné práci bylo získání projektu *GA406/02/1247 GA ČR Implicitní pedagogické znalosti a možnosti autoregulace procesu jejich rozvíjení* (řešitel: V. Švec). Cílem tohoto interdisciplinárního projektu bylo nalézt vztah mezi implicitními a explicitními pedagogickými znalostmi a stanovit podmínky autoregulace procesu jejich rozvíjení (u učitelů i studentů učitelství). Stejným výsledkem řešení projektu mělo být kromě vymezení vztahu mezi implicitními a explicitními pedagogickými znalostmi také odhalení klíčových faktorů, které ovlivňují rozvíjení implicitních znalostí. Měly být navrženy intervence podporující autoregulaci procesu rozvíjení implicitních pedagogických znalostí. Četné výstupy z řešení tohoto projektu umožňují odborné veřejnosti posoudit, do jaké míry se podařilo deklarované cíle naplnit.

Mezi hlavní výstupy patří sborník studií nazvaný *Od implicitních teorií výuky k implicitním pedagogickým znalostem* (s příspěvky K. Hrbáčkové, Š. Chudého, T. Janíka, M. Podané, I. Stuchlíkové, V. Švece a E. Vyskočilové). Švec (2005a) v této práci poukazuje na význam zkušenostního učení jako významného zdroje implicitních pedagogických znalostí. Současně shrnuje některé poznatky o implicitních znalostech. Uvádí, že tyto znalosti jsou skrytým, obtížně vyjádřitelným druhem znalostí – významně ovlivňují jednání; odvíjejí se ze studentova pojetí výuky – jsou vytvářeny z jeho reflektovaných zkušeností při řešení praktických situací (význam empirické a abstrahující reflexe); jsou součástí širších vnitřních předpokladů k pedagogickému

jednání; jsou propojeny s explicitními pedagogickými znalostmi a patrně i s dalšími předpoklady studenta (schopnosti, motivy, potřeby atd.).

Výsledky řešení projektu *Implicitní pedagogické znalosti a možnosti autoregulace procesu jejich rozvíjení* V. Švec dále shrnuje v monografii *Pedagogické znalosti učitele: teorie a praxe* (Švec, 2005b). Termín *pedagogické znalosti učitele* zde vymezuje jako „vnitřní potenciál osobnosti subjektu (studenta, učitele), který mu umožňuje řešit pedagogické situace...“ (Švec, 2005b, s. 15). Vychází z předpokladu, že pedagogické znalosti si učitelé nemohou dokonale osvojit pouze studiem literatury, a proto nedává hotové návody k utváření pedagogických znalostí, ale naopak předkládá náměty a výzvy k tomu, aby učitelé jednali v pedagogických situacích. Jeho pojetí je proto možné charakterizovat jako dynamické a situační, což koresponduje se současnými přístupy k fenoménu znalosti (nejen v učitelské profesi). Vymezuje termín pedagogických znalostí a nabízí jeho klasifikace; zamýšlí se nad podstatou profesní kompetence učitele, přičemž ve znalostech vidí její klíčovou součást. Upozorňuje také na implicitní povahu pedagogických znalostí a zamýšlí se nad tím, kudy vede cesta od pedagogických znalostí k pedagogické kondici. Pokouší se hledat zdroj utváření pedagogických znalostí a nachází je v osobních znalostech učitele. V návaznosti na to poukazuje na úlohu sebereflexe v procesu utváření pedagogických znalostí a zdůrazňuje potřebu integrovat teorii a praxi v procesu utváření pedagogických znalostí, přičemž příkládá význam tvořivosti. Završením monografie je zmínka, byť jen stručná, o autoregulaci procesu pedagogických znalostí. Podle mého názoru se zde V. Švecovi podařilo stručně a srozumitelně pojednat o tom, co jsou to pedagogické znalosti učitele, z čeho vyrůstají, jaká je jejich povaha a jaké místo zaujímají v profesní výbavě učitele. Z hlediska potřeb učitelů v praxi lze uvítat, že autor věnuje pozornost rovněž tomu, jak pedagogické znalosti rozvíjet (viz pasáže o sebereflexi, integraci teorie a praxe, tvořivosti a autoregulaci). Je škoda, že autor nevěnuje více pozornosti tomu, jak se pedagogické znalosti projevují v každodenním jednání učitele. Myslím, že právě z rozboru *znalostí, o něž se opírá (učitelovo) jednání*, by mohl vytěžit mnoho podnětů pro své úvahy o možnostech a cestách jejich rozvíjení. Mohl by tak možná integrovat poznatky a zkušenosti získané ze dvou vzájemně souvisejících výzkumných projektů *Nové přístupy k diagnostice pedagogických dovedností a intervenční zásahy do jejich struktury* a *Implicitní pedagogické znalosti a možnosti autoregulace procesu jejich rozvíjení*, o nichž jsem se zmiňoval výše.

Bilanční charakter mají nejnovější Švecovy studie uveřejněné v časopisech *Pedagogická orientace* (Švec, 2005c) a *Pedagogika* (Švec, 2006). V těchto studiích jsou shrnuty výsledky autorovy dlouholeté výzkumné práce. Lze je

doporučit každému, kdo hledá koncizní přehled o badatelských aktivitách prof. Švece.

Kudy dál?

V posledních letech se prof. Švec zapojil do řešení projektu *GA ČR 406/05/0246 Obsahová dimenze kurikula základní školy* (řešitel J. Maňák; spoluřešitel: V. Švec). Hledá cesty, jak připravit budoucí učitele na práci s kurikulem. V diskusně pojatých příspěvcích se zamýšlí například nad tím, zda budoucímu učiteli postačí pouze odborné a pedagogické znalosti (Švec, 2007a). V citované studii poukazuje na implicitní charakter učitelových pedagogických znalostí a přichází s metaforickým konceptem „plovoucích znalostí“, které se vytvářejí jakoby „na zakázku“ v nových situacích a představují dispozici pro učitelovo jednání v (nepředvídatelných) pedagogických situacích. V daných souvislostech odkazuje V. Švec k potřebě rozvíjení konceptu *psychosomatické kondice*¹.

V rámci řešení projektu *GA ČR 406/06/P037 Didaktická znalost obsahu jako klíčový koncept kurikulární reformy* (řešitel: T. Janík) přispěl prof. Švec zajímavou studií nabízející méně tradiční pohled na didaktické znalosti obsahu a na jejich utváření (Švec, 2007b). Vychází z teorie implicitních znalostí a ukazuje, jak mohou studenti učitelství postupně dospět od celku (didaktických znalostí obsahu) k jeho částem (znalosti obsahu a znalosti didaktické) a nakonec k hlubšímu osvojení tohoto celku. V návaznosti na své starší práce zakládá V. Švec svůj přístup k osvojování didaktických znalostí obsahu na zkušenostním učení a sebereflexi studentů.

Prof. Švec je také velmi aktivní při řešení projektu *GA ČR 406/06/1571 Kognitivní a dynamické aspekty hráčské (herecké) osobnosti učitele: Autor- ský přístup k učitelské profesi*. S širším týmem spolupracovníků zde rozpracovává koncept *pedagogické kondice* a zvažuje možnosti učitelského vzdělávání orientovaného na rozvoj osobnosti budoucích učitelů.

Závěr

Závěrem nezbývá, než si položit otázku avizovanou v úvodu této studie: V čem spočívá přínos prof. V. Švece pro teorii, praxi a výzkum učitelského vzdělávání? Osobně tento přínos shledávám v tom, že do českého odborného prostředí uvedl důležitý teoretický koncept *pedagogických znalostí*.

¹Tu s odvoláním na práce I. Vyskočila a E. Vyskočilové chápe jako „... *zralost, připravenost, pohotovost a někdy i potřebu, chuť, puzení veřejně vystupovat, jednat, chovat se, prožívat přímo, bezprostředně, spontánně, kreativně a produktivně, svobodně a odpovědně. Ve zpětné vazbě zcela kvalitně*“ (Vyskočil, 2000, s. 7).

Díky tomu se tento koncept stává součástí pojmové výbavy naší pedagogiky a představuje obohacení úvah a diskusí vedených nad problémy učitelského vzdělávání a učitelské profese. Za přínosné dále považuji snahy směřující k terminologickému vyjasnění a kategoriálnímu odlišení pojmů: *pedagogické dovednosti, pedagogické znalosti, profesní kompetence, pedagogická kondice* a dalších, s nimiž se ve Švecových studiích setkáváme. Také v oblasti metodologie výzkumu pedagogických znalostí byly autorem předloženy některé zajímavé studie věnované problematice zkoumání učitelových pedagogických znalostí. To vše představuje dobrý základ pro to, aby se v programech učitelského vzdělávání mohlo systematicky pracovat na rozvíjení pedagogických znalostí budoucích učitelů.

V celkovém hodnotícím pohledu je třeba ocenit, že prof. V. Švec neskončil pouze u uvedení konceptu *pedagogických znalostí* do našeho odborného prostředí. Soustavným výzkumem a bohatou publikační aktivitou po deset let napomáhá jeho etablování a tvořivému rozvíjení. Díky tomu se téma *pedagogických znalostí* může dnes na naší odborné scéně cítit jako doma.

Príspevek vznikl v rámci projektu GA ČR 406/06/P037 Didaktická znalost obsahu jako klíčový koncept kurikulární reformy.

Literatura:

- BROCKMAYEROVÁ-FENCLOVÁ, J., ČAPEK, J., KOTÁSEK, J. Oborové didaktiky jako samostatné vědecké disciplíny. *Pedagogika*, 2000, roč. 50, č. 1, s. 23–37.
- FENSTERMACHER, G. D. The Knower and the Known: The nature of knowledge in research on teaching. *Review of Research on Teaching*, 1994, č. 20, s. 1–54.
- HENDL, J. Program výzkumu kognice učitele a zkoumání myšlení a prožitku žáků. In DOBRÝ, L., SOUČEK, O. (ed.) *Pedagogická kinantropologie 2001*. Praha: Karolinum, 2001, s. 47–49.
- JANÍK, T. a kol. *Pedagogical content knowledge nebo didaktická znalost obsahu?* Brno: Paido, 2007.
- JANÍK, T. Význam Shulmanovy teorie pedagogických znalostí pro oborové didaktiky a vzdělávání učitelů. *Pedagogika*, 2004, roč. 54, č. 3, s. 243–250.
- JANÍK, T. *Znalost jako klíčová kategorie učitelského vzdělávání*. Brno: Paido, 2005.
- LUKÁŠOVÁ-KANTORKOVÁ, H. *Učitelská profese v primárním vzdělávání a pedagogická příprava učitelů (teorie, výzkum, praxe)*. Ostrava: Pedagogická fakulta OU, 2003.
- MAREŠ, J., SLAVÍK, J., SVATOŠ, T., ŠVEC, V. *Učitelovo pojetí výuky*. Brno: Masarykova univerzita, 1996.
- SHULMAN, L. S. Knowledge and Teaching: Foundations of the new reform. *Harvard Educational Review*, 1987, roč. 57, s. 1–22.
- SPILKOVÁ, V. Dilemata v pojetí pedagogické přípravy studentů učitelství. *Pedagogika*, 2006, roč. 56, č. 1, s. 19–30.
- STERNBERG, R. J., HORVATH, J. A. (ed.) *Tacit Knowledge in Professional Practice*. London: Lawrence Erlbaum Associates, 1999.
- ŠVEC, V. (ed.) *Monitorování a rozvoj pedagogických dovedností*. Brno: Paido, 2000.
- ŠVEC, V. (ed.) *Od implicitních teorií výuky k implicitním pedagogickým znalostem*. Brno: Paido, 2005a.

- ŠVEC, V. a kol. *Cesty k učitelské profesi: utváření a rozvíjení pedagogických dovedností*. Brno: Paido, 2002.
- ŠVEC, V. Autodiagnostika pedagogické činnosti učitele: módnost nebo potřeba? *Pedagogika*, 1994, roč. 44, č. 2, s. 105–112.
- ŠVEC, V. Krystalizace prvků didaktických dovedností ve studentských sebereflexích. *Pedagogická orientace*, 1998b, č. 4, s. 81–89.
- ŠVEC, V. Od znalostí k pedagogické kondici: nový vhléd do pedagogické přípravy studentů učitelství. *Pedagogika*, 2006, roč. 56, č. 1, s. 91–102.
- ŠVEC, V. Ohlédnutí za desetiletým vývojem pedagogické přípravy budoucích učitelů. *Pedagogická orientace*, 2005c, č. 4, s. 31–43.
- ŠVEC, V. *Pedagogická příprava budoucích učitelů: Problémy a inspirace*. Brno: Paido, 1999.
- ŠVEC, V. Pedagogické vědomosti a dovednosti – jádro pedagogických kompetencí. *Pedagogická orientace*, 1998a, č. 4, s. 19–31.
- ŠVEC, V. *Pedagogické znalosti: teorie a praxe*. Praha: ASPI Publishing, 2005b.
- ŠVEC, V. Sebereflexe studentů v pregraduální didaktické přípravě. *Pedagogika*, roč. 46, 1996b, č. 3, s. 266–276.
- ŠVEC, V. Student učitelství uprostřed proměn školního kurikula. In MAŇÁK, J., JANÍK, T. (ed.) *Absolvent základní školy*. Brno: MU, 2007a, s. 20–30.
- ŠVEC, V. Učitelovo pojetí efektivních vyučovacích postupů. In MAREŠ, J., SLAVÍK, J., SVATOŠ, T., ŠVEC, V. *Učitelovo pojetí výuky*. Brno: Masarykova univerzita, 1996a, s. 59–73.
- ŠVEC, V., MUSIL, R. Intervence podporující vytváření didaktických dovedností studentů. In ŠVEC, V. (ed.) *Monitorování a rozvoj pedagogických dovedností*. Brno: Paido, 2000, s. 83–104.
- ŠVEC, V., MUSIL, R. Vliv pedagogických intervencí na změnu studentova pojetí výuky. *Pedagogická orientace*, 2003, č. 2, s. 71–82.
- TERHART, E. Lehrerwissen: Aufbau, Genese, Funktion. In *Forum Lehrerfortbildung*, 1993, 24–25, s. 94–101.
- VYSKOČIL, I. Úvodem. In VYSKOČILOVÁ, E., SLAVÍKOVÁ, E. (ed.) *Psychosomatický základ veřejného vystupování, jeho studium a výzkum*. Praha: DAMU, 2000, s. 4–8.
- WALTEROVÁ, E. (ed.) *Učitelé jako profesní skupina, jejich vzdělávání a podpůrný systém*. Praha: PedF UK, 2001.

JANÍK, T. Pedagogické znalosti jako součást profesní výbavy učitele. *Pedagogická orientace* 2007, č. 4, s. 35–42. ISSN 1211-4669.

Autor: PhDr. Tomáš Janík, Ph.D., M.Ed., Centrum pedagogického výzkumu PdF MU, Poříčí 31, 639 00 Brno, e-mail: tjanik@ped.muni.cz.